

Jiří Dan: Čarovný svět pohádek. Ladění, Časopis pro teorii a kritiku dětské literatury. Roč. 3, 1998, č. 1, s. 3-9.

Pohádky jsou neodmyslitelnou součástí světa dětí. Přenáší je snadno a rychle ze světa reálného, všedního, do světa víl a skřítků, světa, ve kterém dobro vítězí nad zlem. Pohádka rozvíjí fantazijní schopnost dítěte, jeho představivost.

V nejširším slova smyslu se pohádkou rozumí epický útvar nevelkého rozsahu, jehož děj je fantastický a vyplněn množstvím kouzel a zázraků¹. Pohádky se odlišují od jiných literárních druhů, jakými jsou mýty nebo legendy jejich specifickým určením místa a času jednání, zvláštním průběhem děje, způsobem popisu osob, jejich stylem a probíranou tematikou. Vezmeme-li pohádce zázrak, vezmeme jí život. Zůstaneme-li pouze na úrovni racionální "vědecké" analýzy, stáhne si pohádka své tajemství do sebe.

Přesto stojí pohádka v centru různých zkoumání, která se k problému přibližují z aspektu literárního, vývojově-psychologického, psychoanalytického, resp. psychodynamického a která přinášejí cenné podněty dospělým.

Pohádka ve formě ústně předávaných lidových vyprávění existuje již tisíce let. První písemné zápisy pocházejí z konce 17. století². Tradiční pohádky jsou jedním z druhů folklórní prózy. Streit uvádí, že již v dávné minulosti byly známy postavy tzv. bardů, potulných pohádkářů a vyprávěčů, kteří putovali z místa na místo. Svým vyprávěním zpestřovali život lovců a rolníků a byli uctíváni jako vznešený stav³.

Sirovátka, připomíná⁴, že se mnoho pohádkových látek dostalo mezi lid z literatury, zprvu hlavně prostřednictvím kostelních kázání, později hlavně knížkami lidového čtení či běžnými pohádkovými knížkami. V době národního obrození se začala lidové pohádcepřisuzovat funkce regenerační, schopnost obrodit naši literaturu v duchu národním. Pohádky slavných sběratelů, jakými byli například K.J. Erben nebo Božena Němcová jsou příkladem včleňování lidových pohádek do literatury. Z původní pohádky vyprávěné vznikla jako odnož pohádka literární a dramatinovaná, pohádka rozhlasová, filmová a televizní.

Systematicky se pohádkou z vývojově psychologického hlediska zabývali Karl a Charlotte Bühlerovi, čelní představitelé tzv. vídeňské školy, ve dvacátých letech tohoto století⁵. Řešili otázku, jak pohádka ovlivňuje fantazii dítěte. K analýze použili pohádky bratří Grimmů; sledovali osoby, které v pohádce vystupují, prostředí děje, děj pohádky a představy dětí o jednání.

Hlavní roli hrály - alespoň v pohádkách pro děti a "pro domácnost" bratří Grimmů - samotné děti. A to většinou děti z velmi chudého nebo naopak královského domu. Vedle dětí důležitou

roli hrají zvířata a podle okolností také neživé předměty jako uhlí nebo stéblo slámy. Obzvláštní důležitost ovšem v pohádkách mají nadpřirozené bytosti - čarodějnice, trpaslíci a obři. Aktivně v pohádkách vystupují. Neexistuje hranice oddělující říši víl a trpaslíků, pohádkový svět a naši lidskou zkušenost.

Vedle těchto jednajících osob nacházíme v pohádkách mnoho osob, které vystupují jen jako štafáž, kompars. Otec a matka a babička, sestry a bratři, král a královna. Když se v pohádce mihne rybář, pekař nebo krejčí, nikdy nejsou blíže charakterizováni. Blíže popisovaná postava s kladnými rysy je jen rolník. Z vedlejších postav je sledován jen osud vojáka, odvážného, věrně svému králi sloužícího, který někdy končí bez práce a peněz, jindy má štěstí.

Osoby jsou popsány zcela jednoduše, mají jen jednu vlastnost. Vždy jsou zlí lidé škaredí a dobří lidé krásní. V pohádce je to jasné a jednoduché: nitro a zevnějšek jsou stejné. Sněhurka je pilná, její sestry jsou líné. Jednající osoby nepředstavují konkrétní osoby, ale určitý typ. Dítě je pilné, líné, dobré, zlé, zlá je čarodějnice, krásná je princezna. Repertoár vlastností nepřesahuje již uvedené. Nevina a zlo, píle a lenost krása a ošklivost, odvaha a věrnost, hloupost a chytrost jsou v pohádce významné.

Sociální prostředí, místo a čas děje jsou také v pohádce specifické. Čas děje v pohádkách je vždy vzdálená minulost a zpravidla začíná slovy, "před mnoha a mnoha lety" nebo "bylo jednou". Místo děje je rozdílné, většinou ovšem ve velmi vzdálené zemi. Když je někdo v pohádce bohatý, tak je nejbohatší, naproti tomu "rodiče Marušky byli tak chudí, že neměli víc než denní chléb", "mlynář neměl nic než mlýn a jabloň za ním".

A na konci pohádky se říká: "A když nezemřeli, žijí ještě dnes." Jak připomíná S. Schwartzkopffová⁶, neexistuje zklamaný povzdech. Dítě si může zlatou nit pohádky vzít s sebou do přítomnosti a sprádat dál, tak dlouho, jak je mu libo.

Podrobně se Bühlerovi zabývali dějem pohádky, jednáním hlavních osob. Pohádka vypráví o ději a činech hrdinů. Typickým dějem a jednáním v pohádkách jsou zázračné výkony všeho druhu, zejména proměňování, zakletí, nadpřirozené výkony, také hrdinské skutky při kterých protagonista prokáže sílu. Samostatnou skupinu tvoří námluvy spojené s řešením složitých úkolů a prožíváním dobrodružství. V řadě pohádek se jedná o výkony intelektu nebo ducha. Radujeme se, když nejmladší syn - hlupák všemi opovrhovaný - získá odměnu místo svých bratrů, kteří si o sobě myslí, jak jsou chytří, kteří se sice mohou vychloubat svou chytrostí, ale jsou nakonec poraženi moudrostí prostoty.

V odborné literatuře třicátých a čtyřicátých let nacházíme řadu statí k diskusi mezi příznivci a odpůrci pohádky. Názory odpůrců shrnuje Petrželka⁷ takto: "Pohádky jsou škodlivé, zbytečné,

překonané a udržují se jenom tradicí. Jsou hrubé a dobro vždy nevíteží. Předražďují fantazii a ohrožují smysl pro skutečnost." Naproti tomu již zmínění Bühlerovi dospěli k závěru, že zprostředkováváním pohádek lze pozitivně ovlivňovat dětskou schopnost představivosti. Dětská fantazie se vyvíjí od jednoduchých forem pasivní a reprodukovatelné fantazie ke složitějším projevům tvůrčí fantazie. Dospěje-li fantazijní činnost dítěte do stadia vytváření analogií, můžeme od něj očekávat tvůrčí a mimořádné výkony.

Pohádky většinou nekladou na kombinační činnost dítěte nějaké mimořádné požadavky, ale určitým způsobem ji stimulují.

V teorii a praxi zvítězily obháje pohádky. Přesto i současné době zůstává mnoho otázek otevřených a k diskusi.

Tak např. S. Schwartzkopffová píše: "Pohádky nejsou dramatické, jsou epické, mají se vyprávět nebo předčítat, docela prostě a jednoduše, jak necháváme odvíjet nit, bez dramatických vrcholů. Dramatická napětí kladou na dítě příliš velké požadavky a příliš je vzrušují, nedovede se s nimi ještě vypořádat."

Ještě nebezpečnější podle ní však je, že obrazy pohádky, které jsou samy o sobě pohyblivé a které v dítěti dál žijí a dítě je živě přetváří (jak zdokumentovali už manželé Bühlerovi), si při dramatizaci pohádky dítě vytváří na základě toho, co se odehrává na jevišti a jaké postavy na něm vystupují. V představě dítěte pak Sněhurka navždy dostane podobu herečky, která ji hrála, a dítěti nezbývá nic jiného než tomu věřit a tuto skutečnost přijmout. Jeho vnitřní tvořivá představivost se tím zasypává. Sněhurka je jistě tisíckrát krásnější ve vnitřním světě dítěte, než může být ta nejhezčí herečka.

K podobným závěrům dospívá i Bruno Bettelheim: "Ilustrace pohádek a ještě více jejich zfilmování nedávají fantazii žádný prostor. Tak ztrácí pohádka pro dítě osobní význam." Důležité podle něho je, aby dětem vyprávěli pohádky jejich rodiče, neboť pak mu dávají důležitý důkaz toho, že považují vnitřní zkušenost dítěte, jak je ztělesněna v pohádce, za užitečnou, legitimní a určitým způsobem i za "reálnou". Z toho si dítě vyvodí závěr, že samo je reálné a významné.

Pokud tedy budeme chtít, aby pohádka rozvíjela fantazijní představivost dítěte, dáme přednost vyprávění. Můžeme ji využít i pro zábavu, vhodné vyplnění času, které nabízí dramatické, televizní zpracování pohádky.

Významní představitelé různých psychologických směrů a škol se problematikou pohádky více či méně systematicky zabývají. Porozumění jejich úvahám a závěrům však předpokládá seznámení se s jejich pojmovým a vztahovým rámcem, což překračuje možnosti jednoho sdělení. Pro ilustraci však některé jejich myšlenky zmíním.

Sigmund Freud jako první upozornil na symbolickou podstatu pohádky. Právě tak jako mýtus a legenda zrcadlí i pohádka archaické součásti naší duše. Typické obsahy našich snů jakými jsou nahota nebo odhalení jsou v pohádkách s přesvědčivou jasností popisovány, jako například v pohádce H.Ch. Andersena Císařovy nové šaty. Pohádky chápe jako zkušenosti srovnatelné se sny. Velká část mytologických podání se dá odvodit ze snů, takže je možno pohádku chápat jako výsledek snové zkušenosti, která je znovu a znovu vyprávěna. Podobně jako sen žije pohádka protiklady a kontrasty, je nelogická, poukazuje na manifestní a latentní obsahy a vyjadřuje se obraznou řečí. Reflektuje představu skutečnosti a současně ji rozšiřuje. Jako dramatizovaná forma výrazu ... je iracionálnější odporuje realitě. Slouží jako prostředek substituce a přehodnocení.

Podle Kaese⁹, má pohádka tři funkce: spojení, transformaci a zprostředkování. Spojuje primární a sekundární procesy, transformuje nevědomé fantazie nebo předvědomý materiál do strukturovaných narativních jednotek, přičemž ponechává zřetelnou formu a symboliku.

Ferenczi¹⁰ vidí v pohádce návrat na stupeň onnipotentních představ našeho Selbst. V pohádce podle něj převládají fantazie o všemohoucnosti. Naše reálně slabá persona stojí v pohádce proti síle a neohroženosti hrdiny. Zatímco ve skutečnosti naše jednání a myšlenky jsou ohraničeny časem a prostorem, ve světě našich pohádek žijeme věčně, můžeme být současně na několika místech, můžeme se podívat do budoucnosti a známe naši minulost.

Adlerovská škola individuální psychologie ve shodě se svými hlavními tezemi se zabývala sourozeneckou pozicí hrdinů.

Další psychodynamické směry si všímají symboliky pohádek: hrdina-muž bojuje se drakem - svou matkou, zatímco Šípková Růženka je pohroužena do milostivého, bezbolestného spánku. Až hrdina překoná draka, probouzí spící k životu v dyádě.

Symbolika v pohádkách představuje zajímavé téma, při diskuzích o něm jsme však vystavováni nebezpečí nepřípustného zjednodušování.

Poznámky:

1/ Plich, J.: Slovesné umění v rozvoji osobnosti dítěte v předškolním věku. Praha 1975

2/ Coulacoglou, C.: Märchentest FTT. München, Basel, Ernst Reinherdt Verlag 1996

3/ Streit, J.: Proč děti potřebují pohádky. Praha, Baltazar 1992

4/ Sirovátka, O.: Lidová slovesnost a dětská literatura. Zlatý máj, 33, 1989, č. 6, s. 322-327.

- 5/ Bühler, Ch.: Das Märchen und die Phantasie des Kindes. Leipzig, Verlag Johann Ambrosius Barth 1929
- 6/ Schwartzkopffová, S.: Pohádky a povídky. Brno, Defensor pacis 1994
- 7/ Petrželka B.: Psychologická podstata pohádky. Psychologie, 1949, str. 8-30.
- 8/ Bettelheim, B.: Kinder brauchen Märchen. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 1977
- 9/ Kaes, R.: Contes et Divans. Paris, Dunod 1989
- 10/ Ferenczi, S.: Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes. In: Bausteine zur Psychoanalyse. Band I. Bern. Verlag Hans Huber 1964